

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-53>

УДК 94(438)

Григорук Н.А.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДОВІКА XIV**

Анотація. У статті на основі аналізу історіографічних матеріалів здійснено комплексне узагальнення основних напрямків зовнішньополітичної діяльності Людовіка XIV під час його правління. З'ясовано його особистий внесок у розвиток зовнішньополітичної ситуації в Французькій імперії, а також визначено його місце в зовнішній політиці Франції протягом зазначеного періоду. Метою зовнішньої політики Людовіка XIV було прагнення не тільки розширити, а й подовжити французький кордон на півночі і сході. Це повинно було захистити внутрішні області і столицю Париж від зовнішньої агресії. Розглянуто, як Людовік XIV для зміцнення французьких позицій у світі бере участь в багатьох війнах та збройних конфліктах. З'ясовано основні напрями боротьби проти Габсбургів. Військові перемоги значно підняли престиж Королівства Франція у Європі й дозволили Людовіку XIV безкарно проводити загарбницьку політику по відношенню до своїх сусідів. У підсумку зовнішньої політики короля Людовіка XIV Франція була змушена відмовитися від великої кількості захоплених територій в Західній Європі.

Ключові слова: зовнішня політика, Людовік XIV, Франція, війна, конфлікт, договір.

Hryhoruk Nataliia

Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk

MAIN DIRECTIONS OF FOREIGN POLICY ACTIVITY LOUIS XIV

Summary. The article, based on the analysis of historiographical materials, provides a comprehensive generalization of the main directions of Louis XIV's foreign policy during his reign. His personal contribution to the development of the foreign policy situation in the French Empire was clarified, and his place in French foreign policy during this period was determined. The goal of Louis XIV's foreign policy was not only to expand but also to extend the French border to the north and east. This was to protect the interior and capital of Paris from external aggression. Louis XIV is considered to have been involved in many wars and armed conflicts to strengthen France's position in the world. The main directions of the struggle against the Habsburgs have been clarified. In foreign policy, Louis XIV always sought to make France the leading power in Europe. In his youth, Louis XIV wanted to raise his authority in international politics. He immediately stated his intentions in matters of etiquette, not important at first glance, but important for the era. Louis XIV sought to resolve by force military-strategic issues and ensure the security of France and its borders. The king's foreign policy and diplomacy played a secondary, ancillary role: paving the way for the army, consolidating its conquest through negotiations or mitigating the effects of defeats, rescuing from disasters. The king's diplomatic service, with extensive experience, acted vigorously and often assertively. But it could not change the tragic consequences for France of the aggressive policy of Louis XIV, which led to severe defeat. Military victories greatly enhanced the prestige of the Kingdom of France in Europe and allowed Louis XIV to pursue a policy of aggression against his neighbors with impunity. As a result of the foreign policy of King Louis XIV, France was forced to give up a large number of occupied territories in Western Europe. Despite a wide range of the most contradictory assessments of the life and work of Louis XIV, all of them can be summarized as follows: he was a great king, although he made many mistakes during his long reign, he brought France to the rank of major European powers.

Keywords: foreign policy, Louis XIV, France, war, conflict, treaty.

Постановка проблеми. У зовнішній політиці Людовік XIV завжди прагнув, щоб Франція стала провідною державою в Європі. Людовік XIV замолоду хотів підняти свій авторитет у міжнародній політиці. Свої наміри він зазначив відразу у питаннях етикету, не важливих на перший погляд, але важливих для епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зовнішньополітичної діяльності Людовіка XIV постійно привертає увагу широкого кола науковців, серед яких варто виділити дослідження Блюша Ф., Петери К., Поршнева Б. зокрема велику увагу дослідженню зовнішньої політики приділив Борисов Ю. та інші. У своїх роботах автори опираються на фактологічний матеріал, відтворюють зовнішньополітичні процеси даного періоду. Разом з тим дискусійність проблеми не втратила гостроти до нашого часу, що підтверджує її актуальність.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Протягом усього періоду правління Людовіка XIV відповідальність за зовнішню політику Франції лежала на ньому. Він одноосібно приймав рішення з питань зовнішньої політики. Але це не виключало того, що з часом той чи інший міністр починав грати велику роль в процесі прийняття рішень. Ні джерела, ні конкретна зовнішня політика не дозволяють зробити висновок про існування загальної концепції, розрахованої на довгострокову реалізацію, але все ж у зовнішньополітичній діяльності короля можна розрізнити деякі характерні риси, деякі основні моменти.

Головною метою даної роботи є всебічне вивчення комплексу наукових проблем, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю французького імператора Людовіка XIV.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно переконання Людовіка XIV, захист

держави і його територіальне розширення не тільки були велінням державного розуму, але і були обов'язком, покладеним на французького короля «фундаментальним законом» монархії. До нього відносилося старе положення закону про невідчужуваність майна корони, королівських «доменів» і відсутності строків давності всіх претензій на них. Релігійна війна, політика воз'єднання і війна за іспанську спадщину – саме таким чином легітимізувати Людовіком XIV або офіційними французькими публіцистами його дії. Але як би не старався король при проведенні експансіоністської політики обґрунтувати правомірність своєї поведінки, все ж не можна заперечувати, що він неодноразово наважувався на військове вторгнення без будь-якої правової бази. Це підтверджують війна проти Республіки Об'єднаних Нідерландів і – певною мірою – війна Аугсбурської ліги. В обох цих війнах в кінцевому рахунку силова і експансіоністська політика домінувала над міркуваннями про французькі інтереси безпеки. При цьому не можна випускати з уваги, що король в кінці свого довгого одноосібного правління критично оцінював свої часті війни [6, с. 178].

Мазаріні завчасно познайомив Людовіка XIV із засобами і методами французької зовнішньої політики. Тому не є несподіваним, що власні дії короля певною мірою були продовженням політики Мазаріні і Рішельє, яка обумовлювалася загальною розстановкою політичних сил в Європі в 1661 р. в значній мірі, що була плодом діяльності обох кардиналів.

Для Людовіка XIV через невіршеність питання про іспанську спадщину центральною проблемою зовнішньої політики була безпека створення габсбурзької «універсальної монархії». Але після його одруження на іспанській інфанті Марії-Терезії у Франції з'явився шанс пред'явити територіальні претензії, якщо взагалі не спробувати врегулювати питання про іспанську спадщину на свою користь. У всякому разі Людовік XIV оголосив війну Габсбурзькому пануванню в Європі [2].

Для короля і його політичних радників потенційна загроза Габсбургів відіграла центральну роль. Франції необхідно було забезпечити себе від цієї загрози, незважаючи на те, що Габсбурги, як іспанська, так і австрійська гілки, після Піренейського миру (1659), перебували у стані оборони. При всій наступності політики кардиналів Рішельє і Мазаріні, з одного боку, і Людовіка XIV – з іншого, слід все ж бачити чіткі відмінності. Вони ясно проявляються в засобах і методах. Рішельє і Мазаріні вели політику мирну, а її замінила політика сили. Зріс і апетит до територіальних захоплень. Якщо придбання Дюнкерка в 1662 р. ще можна розглядати як продовження мирної політики Рішельє і Мазаріні, то стосовно Деволюційної війни проти Республіки Об'єднаних Нідерландів і Реюньйону, то про це не може бути й мови. Після смерті Філіпа II Іспанського, Людовік XIV послався на приватне право деволуції, щоб військовим шляхом отримати всі Іспанські Нідерланди – або принаймні більшу їх частину – як придане своєї дружини. Те, що Людовік XIV мав при цьому на увазі всі Іспанські Нідерланди, підтверджує хід переговорів в 1663–1664 рр. між голландським державним діячем де Віттом і французьким посланцем,

на яких французька сторона відкинула запропонований де Віттом поділ Південних Нідерландів, так і його наступну пропозицію створити південнонідерландський «кantonат» за швейцарським зразком. Претензії Франції на всі Іспанські Нідерланди зіграли центральну роль в розв'язанні війни проти Республіки Об'єднаних Нідерландів. Однак, за Німвегенським миром ця мета була реалізована лише частково.

У французьких, англійських і американських дослідженнях підкреслюється, що метою зовнішньої політики Людовіка XIV було прагнення не тільки розширити, а й подовжити французький кордон на півночі і сході. Це повинно було захистити внутрішні області і столицю Париж від зовнішньої агресії. Реалізація «прикордонної політики», яка проводилася агресивними методами мала успіх. Уже 1673 р. Вобан в своєму відомому листі Людовіку XIV рекомендував забезпечити Франції розумні і краще захищені кордони. Після Німвегенського миру Франція проводила в життя цю концепцію з подвійною силою [9].

Все більш агресивну «прикордонну політику» слід розглядати в зв'язку з уже згаданим прагненням Людовіка XIV забезпечити Франції безпеку. Після 1679 р. до традиційного франко-Габсбурзького протистояння приєдналося франко-англійське. Починався франко-англійський антагонізм і створення антифранцузької коаліції під час війни Франції проти Об'єднаних Нідерландів, коаліції, до якої крім Голландії та Іспанії приєднався кайзер, мали своїм наслідком зміну методів колишньої французької «прикордонної політики» на сході [2, с. 281].

До теперішнього часу існує думка, що війна Людовіка XIV проти Республіки Об'єднаних Нідерландів, конфлікт, який призвів не тільки до утворення потужної антифранцузької коаліції, але і до перших відчутних фінансових труднощів в самій Франції, планувався Кольбером, щоб військовими засобами знищити Голландію як торгового конкурента. Новітні дослідження показали, що така точка зору неправомірна. Вивчаючи причини Голландської війни, американський історик Пол Сонніно встановив, що Кольбер з економічних і фінансових міркувань не тільки виступав за завершення Деволюційної війни компромісним Аахенським миром, а й намагався уникнути війни проти Республіки Об'єднаних Нідерландів, до якої прагнули Людовік XIV і молодий Лувау. Абсолютно ясно, що Кольбер не прагнув війни. У 1669–1670 рр., коли король уже готувався до війни, і в дипломатичному і у військовому плані, міністр намагався утримати його від військового конфлікту з Голландією. Він боровся за зниження державних витрат і намагався переконати короля в тому, що Франція протягом 12-13 років могла б послати голландського суперника за допомогою економічної і торгової політики. У листі королю він критикував обіцяні англійському королю Карлу II виплату субсидій, так як для держави немає нічого шкідливішого, ніж експортувати щорічно такі великі грошові суми. Але в 1671 р. Кольберу довелося примиритися з рішенням короля і знаходити кошти для ведення війни [1, с. 185].

Новини про зростаючі фінансові труднощі Франції, про селянські заколоти і дворянські

змови 1674 року з великим задоволенням приймалися до відома противниками Людовіка XIV. Однак висловлена Вільгельмом III Оранським в серпні 1675 р. надія, що під впливом фінансово-економічних проблем і соціальних конфліктів Людовік XIV буде прагнути до якнайшвидшого укладення миру ціною відмови від основних французьких інтересів, не здійснилася. Не можна не відзначити, що зростаючий дефіцит коштів у всіх учасників війни в кінцевому рахунку збільшував їх готовність до миру. Однак економічні труднощі і соціальні конфлікти рішуче не вплинули на зовнішню політику короля і результати мирних переговорів.

У Голландській війні Франція показала себе досить сильною у військовому та економічному відношенні, що протягом багатьох років протистояла європейській коаліції. Противники ж Франції були менш підготовлені до війни, і в антифранцузької коаліції незабаром виникли тріщини, які Франція використовувала в своїх інтересах. Але навіть Людовік XIV змушений був визнати, що і він не зміг би переможно вести боротьбу довгий час. Розуміння цього, а також той факт, що під час конгресу в Німвегені все збільшувалися протиріччя в таборі противника й давали йому можливість укласти вигідний для Франції в територіальному відношенні мир, підштовхнувши Людовіка XIV до закінчення війни 1678–1679 рр. Фінансово-економічні проблеми і соціальні конфлікти мали другорядне значення для вирішення короля. Для Людовіка XIV політика влади тоді була важливіше економічних і соціальних міркувань [2, с. 265].

Десятиліття після Німвегського миру, коли частина державного боргу була погашена, «талья» знову злегка зменшила і дефіцит в 1686–1687 рр. знижений до декількох мільйонів ліврів, пройшло під знаком вже проголошеної загарбницької і агресивної «прикордонної політики безпеки». Людовік XIV в цій політиці безперечно керувався наміром кожному придбану область по можливості убезпечити створенням захисної лінії [10].

До цієї фази «прикордонної політики безпеки», коли вже завойовані в Європі позиції використовувалися для зміцнення становища Франції як європейського гегемона, слід віднести і війну за Пфальцьку спадщину (1688–1697 рр.). Так само, як і деволуційна війна (1667–1668 рр.), вона підтверджує, що система монархічного абсолютизму, створювана регулюванням права успадкування та фундаментальними законами, завжди містить значний потенціал зовнішньополітичних конфліктів. Але Людовік XIV був не готовий у 1688 р. до тривалої війни проти європейської коаліції, в якій тепер брала участь і Англія. Перед лицем змін в європейській розстановці сил внаслідок успіхів Австрійського будинку у війні з турками і «славної революції» французький король превентивним ударом хотів домогтися довгострокового володіння наданим йому тільки на 20 років областям з Пфальцької спадщини, а також сприятливого для Франції вирішення конфлікту через вибори архієпископа в курфюрство Кельн. Однак Людовік XIV недооцінив рішучість європейських держав до відсічі і не врахував, що своєю поведінкою він провокує створення широкої коаліції, яка залучила його

в дев'ятирічну війну. Ця війна принесла Франції великі тяготи, які збіглися за часом з посиленою економічною депресією і «демографічною кризою старого типу». Відразу після початку війни дефіцит державного бюджету знову збільшився і досяг у 1698 р. найбільшої цифри в 138 млн. Ліврів. Країна була виснажена, монархія виявилася практично неплатоспроможною [9].

Ситуація погіршувалася великою демографічною кризою 1693–1694 рр. Вона була викликана катастрофічним неврожаєм 1693 р. і, як наслідок цього, шаленим падінням цін на пшеницю. «Криза прожитку» відобразилася на населенні, яке і так страждало від важкого податкового тягара, викликаного військовими витратами, а також від наслідків негативної економічної кон'юнктури. Втрати населення через дану кризу були величезними.

Виключно висока ціна довгої війни, виснаження скарбниці, занепад торгівлі, злидні в сільській місцевості, драматичне скорочення населення, опозиційні прагнення дворянства і буржуазії – всі ці фактори свідчили на користь закінчення війни. Багато що говорить про те, що Людовік XIV на даному етапі свого правління вже в більшій мірі зважав на ці фактори, ніж раніше. З 1696 р. він не тільки докладав зусиль для укладення миру, але і вперше зробив значні поступки. За мирним договором 1697 р. він відмовлявся від великої частини територій аж до Ельзасу і Страсбурга, поступився герцогством Лотарингському синові Карла V Леопольду і надав місця в Південних Нідерландах і Люксембурзі Іспанії. На час, коли була закладена основа для створення балансу сил в Західній і Центральній Європі, Людовік XIV був змушений враховувати в своїх політичних амбіціях економічні потреби і соціальні реалії монархії. Вони в кінцевому рахунку зумовили його готовність до миру і значних поступок. Цей факт, принаймні, його сутність – усвідомлювали і сучасні йому спостерігачі.

Закінчення війни не принесло широкомасштабного полегшення країні, так як мирний договір не тривав і п'яти років. Втім, з'явилися ознаки поліпшення фінансово-економічної ситуації – вдалося дещо знизити гігантський державний борг шляхом політики виплат і відновити успішну заморську торгівлю з Антильськими островами, Іспанською Америкою і Китаєм. Однак початок війни за іспанську спадщину звів нанівець всі ці досягнення [6, с. 236].

У новітніх дослідженнях відстоюється теза, що війна за іспанську спадщину, яка ще з початку 60-х рр. постійно займала європейські уряди, стала неминучою після смерті у 1699 р. баварського кронпринца Йосипа Фердинанда, призначеного іспанським королем Карлом II в його заповіті повним спадкоємцем. Людовік XIV знаходився перед дилемою, коли він незабаром після смерті Карла II у 1700 р., дізнався, що він призначив повним спадкоємцем Філіпа Анжуйського (1683–1746 рр.), другого сина дофіна. Карл II також розпорядився, що якщо Людовік XIV відмовиться від іспанської спадщини, вона повинна перейти до австрійських Габсбургів. Якби французький король, який на попередніх переговорах за різними проектами поділу проявив значну поступливість і готовність до компромісу, беручи

для свого онука іспанську спадщину, тоді він порушував би своє слово, дане в другому договорі про розподіл (червень 1699 / березень 1700 рр.) морської держави. Якщо ж Людовік XIV відмовився б від прийняття спадщини і продовжував дотримуватися другого договору про розподіл, то тоді була б поширена пропозиція імператора Леопольда I, який напевно погодився б прийняти заповіт для свого другого сина Карла. Але така перспектива була несумісна з французькими державними міркуваннями. Таким чином, Людовік XIV не зміг би уникнути війни навіть при дотриманні другого договору про розподіл. В цьому випадку військовий розгляд з Іспанією було вирішено. Тому зрозуміло, що Людовік XIV після інтенсивних переговорів прийняв заповіт Карла II і у 1700 р. представив Філіпа Анжуйського як «короля Іспанії». У наступні місяці міжнародне становище ускладнилося через окремі дії як Людовіка XIV, так і кайзера і морських держав. Однак початок війни за іспанську спадщину навесні 1701 р. був результатом не тільки рішення французького короля прийняти заповіт Карла II, війна почалася, так як у численних учасників були протилежні інтереси [7, с. 145].

Незабаром після початку війни знову погіршився фінансовий і економічний стан у Франції. Річний дефіцит державного бюджету збільшився з 72,9 млн. ліврів до 178,7 млн. ліврів у 1701 р., а в 1711 р. досяг 225 млн. ліврів. Для фінансування військових витрат королю знову довелося вдаватися до традиційних вимушених заходів. Але всі ці заходи і зроблені через короткі проміжки часу маніпуляції з валютою не змогли запобігти катастрофічному фінансовому стану монархії. У 1709 р. тільки прибуття флоту з іспанських заморських володінь, навантаженого 30 млн. пістрів, врятувало монархію від банкрутства [7, с. 164].

В області економіки також була не найкраща ситуація, проблемами на якій були тільки райони розташовані близько до атлантичних портів. У цих областях текстильні мануфактури отримували прибуток від експорту в іспанські колонії, які були відкриті для французької заморської торгівлі. Взимку 1709–1710 рр. в країні збавнув катастрофічний голод з усіма наслідками, що випливають звідси демографічними наслідками [1].

Перед фінансовою кризою в країні і важкими поразками в битвах при Хёхштетте у 1704 р., Турині у 1706 р. і Уденаарде у 1708 р. Людовік XIV був готовий на дуже великі поступки заради миру. Після того як офіційні переговори в 1704 і 1706 рр. зазнали невдачі через непереможні розбіжності партій, французький король послав у травні 1709 р. свого міністра закордонних справ Кольбера де Торсі з дуже великими повноваженнями в Гаагу. Він оголосив там про готовність прийняти майже всі пункти сильно завищених вимог суперників. Він не тільки відмо-

вився від домагань Бурбонів на Страсбург, Кель, Брїсах, Ландау і Ельзас, і не тільки погодився на повернення французьких володінь в Іспанських Нідерландах, але і оголосив про готовність підтримати коштами боротьбу коаліції проти іспанського короля Філіпа V (1700–1746 рр.). І все ж, незважаючи на такі величезні поступки, переговори провалилися, тому що союзники зажадали гарантій збройного виступу Людовіка XIV проти його онука в разі опору здачі Іспанії і всіх союзників. Але подібну зухвалість король вважав несумісною зі своєю «чесною» і «славою» [8].

Не може бути сумніву, що союзники тоді упустили сприятливий момент. Подальший хід війни поліпшив становище Франції, так що в мирних угодах в Утрехті (1713) і Раштатте (1714) були досягнуті більш прийнятні умови. Але те, що Людовік XIV у війні за іспанську спадщину був згоден на такі величезні поступки, зовсім виразно пояснюється економічними труднощами і катастрофічним становищем в самій Франції. Саме вони зробили вирішальний вплив на зовнішню політику короля в цей період його особистого правління.

У порівнянні з різкими вимогами, які Людовік XIV готовий був прийняти під час переговорів 1709 р., що закінчилися провалом, компромісний мир 1713–1714 рр. був для Франції більш сприятливим. Бурбони продовжували володіти Іспанією і колоніями. Людовік XIV зміг домогтися, на противагу кайзеру, на східному кордоні врегулювання згідно з Рїсвїйкским миром. Однак на півночі йому довелося відмовитися від частини французької Фландрії і прийняти нідерландський «бар'єр». Це означало на довгий час забути про можливість якомога далі відтіснити кордони королівства на північ і схід від Парижа [7, с. 215].

Висновки з даного дослідження. Людовік XIV прагнув силою вирішувати військово-стратегічні питання і забезпечувати безпеку Франції та її кордонів. Зовнішня політика і дипломатія короля грали другорядну, допоміжну роль: проклали армії дорогу, закріплювали шляхом переговорів її завоювання або пом'якшували наслідки поразок, рятували від катастроф. Дипломатична служба короля, володіючи великим досвідом, діяла енергійно і часто напористо. Але вона не могла змінити трагічних для Франції наслідків агресивної політики Людовіка XIV, що призвела країну до важкого ураження.

Отже, Людовік XIV своїми руйнівними війнами, релігійними гоніннями і вкрай жорсткою централізацією побудував перешкоди на шляху подальшого динамічного розвитку Франції. Незважаючи на широкий діапазон самих суперечливих оцінок життя і діяльності Людовіка XIV, всі їх можна звести до наступного: він був великим королем, хоча і зробив чимало помилок протягом свого тривалого правління, він вивів Францію в ранг першорядних європейських держав.

Список літератури:

1. Блюш Ф. Людовик XIV. Москва : Ладомир, 1998. 818 с.
2. Борисов Ю. Международные отношения. Дипломатия Людовика XIV. Москва, 1991. 395 с.
3. Ивонина Л. Франция, имперские выборы 1658 года и создание Рейнского союза. Исследование по зарубежной истории. Смоленск, 2000. С. 162–179.
4. Колосов Н.Е. Абсолютная монархия во Франции. *Вопросы истории*. 1989. № 1. С. 42–57.
5. Котова Е., Намазова А., Остапенко Г. Европейские монархии в прошлом и настоящем XVIII–XX века. Санкт-Петербург : Алтейя, 2001. 296 с.

6. Манфред А.З. История Франции. Москва : Наука, 1972. С. 3–190.
7. Петера К. Французские Короли и императоры. Ростов-на-Дону, 1997. 576 с.
8. Поршнев Б. Франция, английская революция и европейская политика в середине XVII в. Москва, 1979. 387 с.
9. Рьжов К. Все монархи мира. Западная Европа. Москва : Вече, 1999. 256 с.
10. Юровская Е. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. 303 с.

References:

1. Blyush F. (1998). Lyudovik XIV [Louis XIV]. Moskva: Ladomir. (in Russian)
2. Borisov Yu. (1991). Mezhdunarodnye otnosheniya. Diplomatiya Lyudovika XIV [International relations. Diplomacy of Louis XIV]. Moskva. (in Russian)
3. Ivonina L. (2000). Franciya, imperskie vybory 1658 goda i sozdanie Rejnskogo soyuza. Issledovanie' po zarubezhnoj istorii [France, imperial elections in 1658 and the creation of the Rhineland. Study 'on foreign history]. Smolensk. (in Russian)
4. Kolosov N. (1989). Absolyutnaya monarhiya vo Francii [Absolute monarchy in France]. *Voprosy istorii*. (in Russian)
5. Kotova E., Namazova A., Ostapenko G. (2001). Evropejskie monarhii v proshlom i nastoyashem XVIII-XX veka [European monarchies in the past and present of the 18th-20th centuries]. Sankt-Peterburg: Aletejya. (in Russian)
6. Manfred A. (1972). Istoriya Francii [History of France]. Moskva: Nauka. (in Russian)
7. Petera K. (1997). Francuzskie Koroli i imperatory [French Kings and Emperors]. Rostov-na-Donu. (in Russian)
8. Porshnev B. (1979). Franciya, anglijskaya revolyuciya i evropejskaya politika v seredine XVII v. [France, the English Revolution and European Politics in the Mid-17th Century]. Moskva. (in Russian)
9. Ryzhov K. Vse monarhi mira. Zapadnaya Evropa [All the monarchs of the world. Western Europe]. Moskva: Vechе. (in Russian)
10. Yurovskaya E. (1990). Sbornik dokumentov po istorii novogo vremeni stran Evropy i Ameriki (1640–1870) [Collection of documents on the history of modern times in Europe and America (1640–1870)]. Moskva. (in Russian)